

SIPOS ISTVÁNNÉ

BÉL MÁTYÁS PEDAGÓGIAI REFORMTÖREKVÉSEI

A Széchényi Könyvtár kéziratárában található díszes, bőrkötéses Albumban, BÉL MÁTYÁS emlékkönyvében olvashatjuk a következő bejegyzést 1729-ből egy kortárs tollából: *magnus ingenio parva statura est Bellius*. (Szellemére nézve nagy, termetére alacsony Bél.¹ Hazájában és Európaszerte „magnum decus Hungariae”-ként emlegették és valóban, széleskörű és sokoldalú tudományos munkássága méltán biztosít számára előkelő helyet az európai és magyar tudományosság történetében.

A BÉL MÁTYÁSSal foglalkozó irodalom igen gazdag: történeti, földrajzi, néprajzi, nyelvészeti, statisztikai, biológiai és mezőgazdasági vonatkozásban egyaránt foglalkoztak és főként foglalkoznak BÉL MÁTYÁSSal, minden tudomány igyekezett és igyekszik minél többet meríteni BÉL hatalmas és sokoldalú szellemi örökségéből, illetve leróni háláját a tudományosság e nagy úttörője iránt.

Ha közelebbről megvizsgáljuk BÉL MÁTYÁS életét, működését, irodalmi munkásságát, nem mehetünk el szótlánul a mellett a tény mellett, hogy BÉL MÁTYÁS, az európai hírvű tudós, egyszersmind tanító, nevelő, iskolaszervező, iskolai reformer és tankönyvíró is volt. Életének csaknem tíz évét közvetlenül tanítással, neveléssel tölti, és később is mint lelkipásztor állandó kapcsolatot tart az iskolával, irodalmi munkásságának jelentős részét továbbra is a tankönyvírás, tankönyvekhez írt bevezetések képezik.

Ennek ellenére a BÉL MÁTYÁS pedagógiai jelentőségét tárgyaló hazai irodalom nem túlságosan gazdag. HAAN LAJOS akadémiai székfoglalóján² és MARKUSOVSKY SÁMUEL: A pozsonyi evangélikus liceum története c. munkájában található kb 100 oldalas BÉL MÁTYÁSRól szóló ismertetés³ kívül (mindkettő a múlt század végén keletkezett) jelentősebb feldolgozás nem áll rendelkezésünkre. Ugy gondoljuk, a marxista neveléstörténet megtisztelő feladata lehetne e hatalmas életmű pedagógiai vonatkozásainak feltárása, elemzése; ezen a téren szeretne e tanulmány szerény kezdeti lépéseket tenni.

¹ BÉL MATHIAS: Album. — Cod. Sec. XVIII. fol. 159 in 4° (JANKOVIČ M. gyűjteményéből).

² HAAN LAJOS: Bél Mátyás. Székfoglaló értekezés. Budapest, 1879. (M. Tud. Ak. 1878. nov. 12. tartott osztálygyűlésén) (Értekezések a történettudomány köréből. 1879. 8. k. VIII. sz.).

³ MARKUSOVSKY SÁMUEL: A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története... Pozsony, Wigand 1896.

BÉL MÁTYÁS élete és munkássága túlnyomó részben a XVIII. század első felére esik; arra az időre, amikor a hazai oktatásügy még a legszorosabb kapcsolatban áll a vallásüggyel. A HABSBURG-abszolutizmus leszögezte ugyan már felügyeleti jogát az összes iskolákra vonatkozóan (1715. 74. tc.), de az iskolaügy továbbra is elsősorban vallási érdekeket szolgál. A HABSBURG-abszolutizmus iskolapolitikájában következetesen érvényesül a protestáns iskolák korlátozására való törekvés, ugyanakkor az államvalláshoz tartozónak tekintett katolikus iskolahálózatot mindenáron igyekeznek fejleszteni.

A protestánsok helyzetét III. KÁROLY 1731-ben kiadott uralkodói rendelete az ún. I. Carolina Resolutio az 1681. és 1687.-i törvényekben lefektetett elvi alapon szabályozta. Eszerint a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatot csak az ún. artikuláris helyeken folytathatnak, továbbá elrendeli: „Alsóbb iskoláknak, mint a nyilvános vallásgyakorlathoz tartozóknak bezárólag a grammatikáig terjedő tanfolyammal tartása az akatholikusoknak is megengedendő mindegyik artikuláris helyen; — a felsőbb iskolák pedig — ha csak nincs reá királyi szabadalmuk és engedélyük (amely nélkül a katolikusoknak se legyen megengedve nagyobb iskolákat állítani) egyszerűen törlendők. Azon alkalommal pedig midőn az akatholikusok felsőbb iskolák állítására szabadalomért folyamodnak a királyi Felséghez, különösen arra kell vigyázni, hogy állandó biztos alapjuk legyen, melyből bárminemű gyűjtések és a lakosok terhelhetése nélkül illendő-tartással elláthatják tanítóikat vagy tanáraikat.”⁴ A század közepéig ezt a királyi rendeletet a helytartótanács szorgalmasan végre is hajtotta: számos protestáns gimnáziumot lefokozott a grammatikai fokig, a felsőbb iskolák állításának szabadalmáért folyamodó protestánsokat pedig az uralkodói rendeletnek a biztos anyagi alap szükségességét hangoztató kitételére való hivatkozással rendszerint visszautasította.

Ezek a korlátozó intézkedések a XVI. és XVII. század első felében virágzó protestáns iskolákat igen súlyosan érintették. A protestánsok valamikor nagy-hírű iskolái: Bártfa, Eperjes, Körmöc, Rózsahegy, Zsolna, Trencsén stb. a korlátozások és üldöztetések következtében részben megszűntek, részben lehányatlottak. A tanárok nem rendelkeztek kellő felkészültséggel, az iskolákban üres memorizálás folyt, a tanítás anyaga messze elmaradt a kor követelményétől.

A vallási kérdéseknek természetesen politikai hátterük is volt, mivel „a Habsburg-hatalom és a magyar főpapság közös valláspolitikája a többi között a Rákóczi-szabadságharcban nagy szerepet játszott protestáns köznemesség megtörését célozta. Ez a köznemesség pedig, amikor mint politikai ellenzék a főurakkal szemben országgyűlésen, nádori konkurzuson vagy megyegyűlésen fellépett, elsősorban vallási sérelmével állt elő, a politikai harcot vallási téren vette fel.”⁵ Érthető tehát, hogy a létében fenyegetett HABSBURG-abszolutizmus a közigazgatási zaklatás és jogfosztás minden eszközével törekszik a protestantizmus visszaszorítására.

Színvonal tekintetében a katolikus iskolák sem állnak jobban, jóllehet az államhatalom támogatását élvezik; a panasz a jezsuita oktatás sivársága,

⁴ MOLNÁR ALADÁR: A magyarországi közoktatás története a XVIII. században. Bp. 1881. 283. o. és 306. o.; utóbbi eredeti latin szöveg.

⁵ Magyarország története 1526—1790. Tankönyvkiadó, 1958, 323. o.

eredménytelensége ellen mind szélesebb körben hangzik fel. A feszült társadalmi és politikai légkör nem kedvez az iskolaügy fejlődésének. Az iskolák számos zaklatásnak vannak kitéve, még a jezsuiták iskolái sem élveznek zavartalan nyugalmat, bár ezek a hatalom oltalma alatt állnak; még többet szenvednek a protestáns iskolák.

A protestáns tanügy alakulását sajátosan befolyásolta az a tény, hogy a protestánsok nem rendelkeztek egységes követelményt és irányítást jelentő tanrendszerrel (mint amilyenel pl. a jezsuiták a *Ratio Studiorum* formájában), ez a helyzet azonban egyes kimagasló tehetségű tanítók számára kétségtelenül kedvező lehetőséget jelentett, hiszen a kor színvonalán álló műveltséggel rendelkező, tehetséges és jó szervező képességű tanítók viszonylag szabadon és kötetlenül valósíthatták meg elgondolásaikat és újításait. Ez a magyarázata annak a ténynek, hogy időről-időre egy-egy protestáns iskola életében valamely jelentősebb pedagógus működése következtében fellendülés mutatkozik, megnő az iskola látogatottsága, újítások tűnnek fel az iskola tanrendszerében, hatásuk azonban nem tud széles körben terjedni, elszigetelt és időleges maradt.

Bizonyos értelemben ez történik a pozsonyi iskola és BÉL MÁTYÁS esetében is. Az iskola BÉL MÁTYÁS, majd közvetlen utódai rectorátusa idején (ezek részben tanártársai, részben tanítványai) nagy hírnévre tesz szert, óriási látogatottságnak örvend, a század közepétől kezdve viszont a kevésbé rátermett rectorok és tanárok működése következtében lehanyatlak.

Bél Mátyás önéletrajza

Bél Mátyás családi és születési körülményeire, valamint ifjúkori tanulmányaira nézve álljanak itt saját szavai, illetve önéletrajza, amely Halleban, a Francke alapítvány Archivumában levő Francke Albumban található:⁶

„Qvod cedat in majorem Dei gloriam! Matthias Bél Otsovia Hungarus anno 1684 die 22. Martij in hanc lucem editus, in Hungaria in comitatu Soliensi, Otsovae. Parentes naturae munere nactus Matthiam Bél jam dicti oppidi Otsovae Ianionem; matrem Elisabetham Csesznek. Ab hisce dulcissimis parentibus susceptus admotus sum lavaero. Post ad usum rationis perueniens, sexto circiter aetatis anno, cura parentum, scholam patriae visitare coepi. Mox primis lecturae jactis fundamentis divino consilio in gymnasium Neosoliense, ad excolenda literarum studia, quibus ea aetas imbui solet, deductus sum. Hic quod tamen divinae misericordiae unice tribuo, praecceptores fideles satis adeptus, quinquennium exegi. Visitavi dein alia Montanae Hungariae gymnasia, in quibus tamen ob solutam disciplinam jacentesque Musas, neque morari diu volui, neque magna sine studiorum jactura potui. Igitur Neosoliense postliminio/repetii, ibique biduo (lies: biennio) in humanioribus simul et philosophicis memet exercui, et sic tandem singulari divina providentia patronorumque quorundam munificentia in inelytam Hallensem promotus

⁶ Album eorum studiosorum, qui in Orphanotrotheo Glaucha-Hallensi mensae, quam vocant ordinariae participes victum quotidianum, ex benignissima Summi Patris nostri manu accipiunt, et cum brevi vitae delineatione nomina sua dederunt: continuatum anno 1705 men. Jun. — Ismerteti DR. HUBERT RÓSEL: Der slovaké Matthias Bel — ein bedeutender Mitarbeiter an den tschechischen Halleschen Drucken. Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universität Halle-Wittenberg, Ges. — Sprachwissenschaft. Jahrg. 4. Heft. 1. Halle (Saale) 28. Dezember 1954. S. 91—98.

sum anno 1704. Hic vero ex benedictione Dei cibari coeptus anno 1705 die 17. Sept. Deo sit gloria!" (Isten nagyobb dicsőségére! Bél Mátyás otsovai Hungarus 1684 március 22-én született, Hungáriában, Zólyom megyében Otsován. A természet rendeléséből szüleim Bél Mátyás a már említett Otsova városka mészáros; anyám Csesznek(i) Erzsébet (lettek). E szerető szülők gyermekeként keresztvíz alá tartottak. Később midőn eszemet használni kezdtem, úgy hatéves koromban, szüleim gondoskodása folytán elkezdtem látogatni szülőhelyem iskoláját. Majd miután elsajátítottam az olvasás elemeit, isten rendeléséből a besztercebányai gimnáziumba vittek, hogy ott folytassam azokat a tanulmányokat, amelyeket ilyen korban szoktak tanítani. Itt igen megbízható tanítókat nyerve;⁷ amit egyedül az isteni kegyelemnek tulajdonítok öt évet töltöttem. Azután más felsőmagyarországi gimnáziumokat látogattam, ahol azonban a meglazult fegyelem és a műszák elégtelen működése miatt nem is akartam, és a tanulmányokban való visszamaradás nélkül nem is maradhattam sokáig. Ezért visszatértem a besztercebányai gimnáziumba és ott két éven keresztül a humán és philosophiai tudományokban gyakoroltam magam. Végül isten különös kegyéből és némely pártfogóm bőkezűségéből⁸ a hallei híres egyetemre kerültem 1704-ben.⁹ Itt isten kegyelméből alumnus lettem 1705 szept. 17-én. Istennek legyen dicsőség.)

Bél Mátyás önéletrajza a régebbi Bél-irodalom életrajzi adatainak bizonyos revízióját teszi szükségessé, amely szerint pl. BÉL nem március 22-én, hanem március 24-én született.¹⁰ Nem szerepelnek továbbá BÉL önéletrajzában azok az iskolák sem, amelyeket BÉL — valamennyi korábbi életrajzírója szerint — Besztercebányára kerülése előtt látogatott. Eszerint BÉL hétéves korában Losoncon BULYOVSZKI FERENC magániskolájába jár, ahol a donatisták osztályát végezte, 1694-ben a nógrádmegyei Kálnóra kerül BATTÁ PÁL nemesi iskolájába, innen pedig félév múlva a MADÁCH-család által fenntartott alsósztrégovai intézetbe megy, ahol két évet tölt és valószínűleg a grammatikai osztályt végzi. 1695 október havában kerül Besztercebányára és itt a syntaxisták osztályába lép. — Mint láttuk Besztercebányán való tartózkodása idejét BÉL sajátmaga önéletrajzában öt évben jelöli meg. A más felsőmagyarországi gimnáziumra való utalás alkalmasint az akkor igen rossz állapotban levő pozsonyi iskolára vonatkozik, ahová BÉL a régebbi irodalom szerint 1697-ben megy a humaniorák tanulása végett. Ezzel dr. H. RÖSEL, BÉL Mátyás önéletrajzának ismertetője is egyetért, aki egyébként az önéletrajz

⁷ Életrajzírói ifj. Burius Jánost és Pilarik Jánost említik.

⁸ A besztercebányai és roznói evangélikus egyházak nyújtottak neki segítséget azzal a kötelezettséggel, hogy tanulmányai bevégeztével ezeknek az egyházaknak szolgálatába lép.

⁹ BÉL a besztercebányai iskolában éri meg 1703-ban RÁKÓCZI FERENC bevonulását, akitől az evangélikusok vallási szabadságuk visszanyerését remélték. Ebben az időben tér vissza Besztercebányára SIMONIDES JÁNOS prédikátor, aki 1704-ben SPENER szellemében katekizmust ad ki, amely egyszersmind az első pietista írás a felvidéken. Valószínűleg ez az irat és tanárainak, főleg BURIUSnak pietista hajlandósága döntő a tekintetben, hogy BÉL nem a wittenbergi, hanem a hallei egyetemre megy tanulni.

¹⁰ HORÁNYI ALEXIUS: *Memoria Hungarorum et Provincialium Scriptis editis notorum...* Pars I. Viennae Ant. Loewii 1775—77. Bélről I. k. 167—271. III. k. 651., 672. o. — Nova Memoria (A—C) 1795. 368—76; Joch. Sam. KLEIN: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schaffen evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn*. 2. k. Leipzig und Ofen 1789. (II. kötetben 16 oldal Bélről.) Ezek alapján Jean OBERUC: *Matthieu Bel un pietiste en Slovaquie au 18e siècle...* Strasbourg Librairie Evangélique 1936, valamint HAAN és MARKUSOVSKY idézett művei.

alapján tárgyalja BÉL életének ezt a szakaszát. Azt kell tehát gondolnunk, hogy BÉL valóban látogatta ezeket a fent jelzett magániskolákat, nem tartotta azonban lényegesnek, hogy ezekről önéletrajzában megemlékezék, részben, mert az alacsony tanulmányi színvonal miatt nem sok hasznára voltak, részben, mivel az itt töltött idő esetleg sokkal rövidebb volt, mint korábbi életrajzírói állítják (összesen egy év!). Hogy ezeket az iskolákat mégis látogatta (bár RÖSEL nem említi), arra vall a botozó tanítóra való emlékezés Kálnó későbbi leírásában „quidquid a plagoso magistro temporis vacabat acquis Kalnoiensibus dabamus, nisi id æris intemperies prohibebat”. (Ami időnk a botozó magistertől fentmaradt, a kálnói vizeknek szenteltük, hacsak a rossz idő meg nem akadályozott.) Hogy BÉL önéletrajzában nem terjeszkedik ki életének minden állomására, bizonyítja annak a ténynek mellőzése is — amit egyébként minden Bél-életrajz, beleértve RÖSELT is említ —, hogy 1700 végén Pozsonyt elhagyva, még mielőtt Besztercebányára visszatérne, magát a magyar nyelvben tökéletesen kiképezendő, Veszprémbe megy. Itt egy előkelő magyar nemes fiának nevelését bízzák rá. BÉL annyira megnyeri a fiú atyjának bizalmát, hogy mikor az egy év múlva fiát a pápai református főiskolára küldi, a fiú felügyeletét itt is BÉLre bízva. 1702-ben ismét Besztercebányára megy, ahol megtalálta egykori mestereit BURIUST és PILARIKOT az önéletrajzban emlegetett „igen hű tanítókat”. A továbbiakban az önéletrajz adatai megegyeznek a korábbi BÉL-irodalom adataival.

Igen jelentős állomásként kell kiemelnünk az életrajzi adatok sorából az 1704-es évet, amikor BÉL tanulmányai folytatása céljából a hallei egyetemre iratkozik be.

A pietizmus társadalmi szerepe és jelentősége

A hallei egyetem, ahol BÉL 1704-től tanulmányait folytatja, akkor már a pietizmus gócpontja. Hatása azonban nem korlátozódik Hallera, vagy Németországra, hanem messze kisugárzik. Hazai viszonylatban a hallei eszmék a Felvidéken legkorábban Besztercebányán és Pozsonyban találtak otthonra, de eljutottak a Dunántúlra, sőt az erdélyi szászok körébe is.¹¹ Besztercebányán működött a már említett BURIUS JÁNOS,¹² FRANCKE lipcei ismerője, aki BÉL útját Halle felé egyengette, valamint itt működik 1704—8 között szlovák papként SIMONIDES JÁNOS is, az első pietista írás szerzője a Felvidéken. BÉL tehát már Halleba kerülése előtt kapcsolatba került pietista eszmékkel, és nem véletlenség, hogy egyik levelében „ama balgatag Aristoteles”-ről beszél.¹³ Feltételezhető, hogy már Halleba való kiutazása előtt magává tette a modern anti-aristotelesi világszemléletet, amely a kor dogmatizmussal szembenálló vallásos mozgalmait mint szembeötlő sajátosság fogja össze.

Valamennyi BÉL MÁTYÁSSAL foglalkozó pedagógiai munka említi, hogy BÉL pietista volt, hogy ez a beállítottság Halleban tartózkodása idejéig még inkább kiteljesedett, hogy a pietista pedagógia hatott rá, és ez a hatás kimutatható a pozsonyi iskola szervezése terén végzett munkában; a pietizmus

¹¹ SZENTIVÁNYI BÁLA: A pietizmus Magyarországon. Századok, 1935. 1., 157-321., 414. o.

¹² Az 1707-ben lefolyt rózsashegyi zsinaton legelőször szólalt fel a pietizmus védelmében. Lásd: ZSILINSZKY: Egy forradalmi zsinat története, Bp. 1839.

¹³ Levél CLEMENT MÁRTONHOZ, Halle 1704. Idézi SZENTIVÁNYI idézett tanulmányában.

mélyebb elemzésére azonban nem vállalkoznak. Átveszik, illetve idézik¹⁴ MOLNÁR ALADÁRT, aki a pietizmus lényegét az egyházi ortodoxia megcsontosodott, elbürokratizálódott vallási életére való visszahatásban, elsősorban érzelmi és cselekvésben kifejezésre jutó reakciókban látja.

A pietizmus kérdésének önmagában is igen gazdag irodalma van; s ezek a pietizmus leírásával, történetével, pedagógiájával foglalkozó hazai művek¹⁵ BÉL MÁTYÁST mint a pietista pedagógia egyik legjelesebb hazai képviselőjét említik, hogy miben és mennyiben volt pietista, azt viszont csak nagyon felületesen érintik. Az egyik oldalon hiányzik tehát a pietizmus lényegének feltárása, néhány szavas leírást kapunk erről a roppant differenciált és sokrétű mozgalomról, így nem is érthetjük meg tényleges hatását BÉL ÉLETMŰVÉRE; a másik oldalon viszont előttünk áll ilyen vagy olyan — rendszerint egyoldalú — szempontnak érvényesítésével a pietizmus elemzése, de éppen az egyoldalú szempont — vallási vagy szellemtörténeti — következtében ez az elemzés nem teljes, nem képes megadni a kulcsot BÉL MÁTYÁS megértéséhez.

A pietizmus igazi lényegének feltárásához és jelentőségének felméréséhez csak a történelmi materializmus módszerével közeledhetünk.

A pietizmussal foglalkozó művek általában egyetértenek abban a kérdésben, hogy a pietizmus egyike azoknak az áramlatoknak, amelyek együttesen alkotják a XVII. és XVIII. században Európában végbement nagy újjáéledési mozgalmat, amelybe beletartoznak Angliában a puritanizmus mozgalmi, Hollandiában Voetius praecicismus néven ismert mozgalma, Franciaországban a katolikus janzenisták törekvései, a spanyol és olasz quietizmus és Németországban a pietizmus. Ezek a csoportok, bár kétségtelenül különböznek egymástól eredetük, ideológiai tartalmuk és társadalmi összefüggéseik szerint, mégis közös nevezőre hozhatók, amennyiben valamennyinél vallásos megújulásról és szembefordulásról van szó a hivatalos egyházak Arisztotelészen alapuló dogmatizmusával. „Ez az állásfoglalás mint élesen szembeötülő kapocs fogja össze a kor vallásos mozgalmait a Port-Royaltól kezdve Kelet felé egészen a pozsonyi pietistákig” — írja SZENTIVÁNYI idézett tanulmányában.¹⁶ De többről és másról is van szó ezekben a mozgalmakban, mint egyszerűen vallási reformok igényének jelentkezéséről. Az empirikus és racionális tudományok fejlődésének megindulásával, a korai kapitalizmussal feltörekvő polgárság kritikája jut ezekben a mozgalmakban kifejezésre, ez a kritika pedig nemcsak a vallási életet érinti, hanem jogi, pedagógiai, sőt társadalmi vetülete is van. A pietizmus sem fogható fel kizárólagosan, mint az evangélikus egyház keretén belül lejátszódó vallásos reformmozgalom. Lényege, jelentősége, egész differenciált tartalma, fejlődése és hanyatlása, csakis a harmincéves háború utáni Németország sajátos történelmi és társadalmi viszonyaiból érthető meg.

A harmincéves háború utáni Németországot a teljes politikai, kulturális és morális hanyatlás jellemzi. A westfáliai béke nem szüntette meg Németország korábbi széttagoltságát, s a több mint 300 kis fejedelemség az önkény

¹⁴ HAAN és MARKUSOVSKY idézett művei.

¹⁵ PAYR SÁNDOR: A pietizmus pedagógiája. Pozsony, Wigand. 1908. Ua.: Magyar pietisták a XVIII. században. Klny. Magyar Protestáns Egyháztörténeti monográfiák, I. k. 1898. RÉVÉSZ IMRE: A magyarországi protestantizmus történelme. A Magyar Tört. Tud. Közönyve. III. 4. Bp. 1925.

¹⁶ SZENTIVÁNYI BÉLA: idézett tanulmány 9. o.

melegágya lesz. A fejedelmi udvarokban költséges, erkölcstelen udvari életet folytatnak, az ehhez szükséges pénzt viszont a háború és önkény következtében amúgyis elszegényedett és az éhhalálhoz közelálló alattvalók könyörtelen adóztatásával teremtik elő. A papság nem emeli fel szavát a fejedelmi udvarokban lábrakapott erkölcstelenség és az alattvalók kizsákmányolása ellen. Az orthodox protestantizmus hierarchikus és cézaropápiszta egyházi rendet képvisel, alátámasztja és igazolja az abszolutisztikus önkényt, a hívektől pedig alattvalói szellemet követel meg. Ugyanakkor a vallás elveszti minden élménytartalmát, dogmákra redukálódik, és ezzel a hívek még attól a vigasztól is elesnek, amit a vallás érzelmileg nyújthat. A korszak erkölcstörténete hihetetlen durvaságról tanúskodik, koldulás, lopás, rablás napirenden vannak; tudatlanság, szellemi sötétség és sivárság jellemzi a XVII. század második felében a német nép helyzetét. Amikor FRANCKE 1629-ben Glauchába jött, minden ötödik ház kocsma volt. Istentisztelet után özönlöttek az emberek a kocsmákba, a templom mellett pedig komédiások, medve- és majomtáncoltatók, trombitások szórakoztatták a népet; „die weisen Herren und die Geistlichen mit sonderbarer Ergötzlichkeiten...” (a bölcs urak és a lelkészség különös gyönyörűséggel)¹⁷ szemlélte őket. A glauchabeli állapotokról FRANCKE így tudósít: „In der Gemeinde die nicht viel über 200 Häuser gross, 37 Schenk und Wirthhäuser”... wo „gesoffen, gespielt, getanzt, ja noch ärgere Dinge getrieben und fůrgenommen sind...” (A községben ahol 200-nál nem sokkal több ház volt, 37 kocma és vendéglő”... ahol „ittak, játszottak, táncoltak, sőt még rosszabb dolgokat is cselekedtek és műveltek...”)¹⁸ A pietizmus lényegében ezeknek a fennálló állapotoknak tagadásából jön létre. A pietisták, együttthaladva a feltörekvő felvilágosodással (*Aufklärung*) szembefordulnak a skolasztikus dogmákban megmerevedett tudományossággal, amely nem törődik a nép bajával és gondjával, szembefordulnak a teológusok szócsatározásaival, a légüres térben lebegő orthodox formulákkal, a hit és lelkiismereti kényszerrel. Korántsem akarunk azonossági jelet tenni a pietisták és a felvilágosodás közé, a fejlődés során nagyon is nyilvánvalóak lesznek a két mozgalom közötti különbségek, sőt ellentétek, de a pietista mozgalom kezdeti szakaszában még közös cél vezeti őket, és mindkettőnél lényegében protestálásra van szó a fennálló állapotokkal szemben. A pietisták a spekulációnál többre tartják a jámborságot s a társadalmi tevékenységet és ezzel a magatartással közelebb kerülnek az élethez. Az orthodox gondolkodástól való emancipálódás következtében nyitottabb szemmel járnak, és ezért észreveszik a tudomány világi és eszköz jellegét, a tudomány képviselőinek szociális, kulturális, gazdasági és pedagógiai kötelezettségeit. A mozgalom központi helye Halle lesz. Az 1694-ben CHR. THOMASIUS^{18a} kezdeményezésére alapított egyetem, valamint a FRANCKE-féle árvaház és nevelési intézmények látható kifejezései a közös úton haladó korai német felvilágosodás és pietizmus teremtő lendületének.¹⁹

¹⁷ A. THOLUCK: Das kirchliche Leben des 17. Jahrhunderts. 1861. I. S. 122. Idézi: E. SELBMANN: Die gesellschaftlichen Erscheinungsformen des Pietismus hallischer Prägung. S. 61. 450 Jahre Martin-Luther — Universität Halle — Wittenberg. Band.

¹⁸ GUSTAV KRAMER: Vier Briefe A. H. Franckes 1863. S. 74. Idézi: HANS AHRBECK Über die Erziehung — und Unterrichtsreform A. H. Franckes und ihre Grundlagen S. 79. 450. Jahre... B. II.

^{18a} Christian Thomasius, lipcsei majd hallei egyetemi tanár. A német felvilágosodás egyik előharcosa.

¹⁹ Vö. E. SELBMANN: id. tan. S. 59—75.

A mozgalom megindítója Th. I. SPENER frankfurti, drezdai, majd berlini lelkész, aki *Pia desideria* c. művében fejti ki a pietizmus programbeszédét,²⁰ de a mozgalom igazi diadalravivője, a pietizmus világméretekben vett sikereinek szerzője, a jelentős pietista pedagógia megalkotója AUGUST HERMANN FRANCKE,²¹ BÉL MÁTYÁS atyai támogatója és barátja.

A pietizmus nagy népszerűsége, gyors elterjedése, rendkívül széles hatósugara majd hanyatlása természetesen nem magyarázható meg pusztán FRANCKE nagyszerű szervező képességével, bár ez sem elhanyagolható tényező, sem azzal, hogy utána kevésbé hivatott vezetők kerültek a mozgalom élére; a magyarázat magában a mozgalom összetevőiben rejlik, a mozgalom belső lényegéből adódik. Ebben a vonatkozásban jellemzőnek kell tartanunk E. SELBMANN szavait: „Im Pietismus des 17. und 18. Jahrhunderts treten zwei entgegengesetzte Wesensmerkmale in Erscheinung, die sich auf dem ersten Blick nicht miteinander vereinigen lassen und deshalb schon oft Anlass zu Missdeutungen gaben: ein weltfreudiger, ja weltverbessernder Optimismus auf der einen Seite, eine weltflüchtige und asketische Resignation auf der anderen ist in der Tat der quietistischen Seite völlig inadäquat. Individualismus tritt hier eine von aussergewöhnlichem Optimismus begleitete sozial-reformerische Haltung gegenüber: das von grösster Nüchternkeit und Aktivität getragene Wirken des Pietismus”. (A 17. és 18. századi pietizmusban két egymásnak ellentmondó lényeges jegy lép előtérbe, amelyek első pillanatra nem összeegyeztethetők és ezért már gyakran félreértésekre adtak alkalmat: egy világnak örülő, sőt világot javítani akaró optimizmus az egyik oldalon, egy világtól menekülő és aszkétikus rezignáció a másikon, lényegében teljesen összeegyeztethetetlen a quietisztikus oldallal. Az individualizmussal egy szokatlan optimizmustól kísért szociálreformer magatartás lép szembe: a pietizmusnak legnagyobb józanságot és aktivitást mutató tevékenysége.²² Egyfelől tehát kontemplatív aszketikussá, a középkori misztika elemeiből táplálkozó,²³ kolostor felé forduló, antiszociális individualizmus, másfelől a legnagyobb józanságot és aktivitást mutató törekvések jellemzik a pietizmust. Egyik a másiktól nem vezethető le; a misztikából táplálkozó individuális, világtól elforduló magatartás nehezen hozhat létre világon és embereken segíteni akaró reformeri álláspontot. A kapocs a két ellentétes előjelű összetevő között a kor, amelyben a mozgalom megszületett. A felébredt társadalmi

²⁰ Ebben sürgeti a biblia gyakori olvasását és magyarázatát a templomon kívül is, hangsúlyozza a lutheri egyetemes papság elvét, amelyet az ortodoxia már elfelejtett, és követeli a nép bevonását az egyházkezelésbe. Kiadja a jelszót: „A tudás a kereszténységben nem elég, fontosabb az erény gyakorlása.” A teológiai oktatást is praktikusá kell tenni, gyakorlati lelkészkedésre, nem pedig teológiai vitákra kell nevelni az ifjakat. A papok gyakorolják magukat az anyanyelvben való beszédben. A katekizmus tanításánál a főszó a tartalom, a lényegen és ne a szavakon legyen. (Ismerteti SZENTIVÁNYI idézett tanulmányában.)

²¹ FRANCKE életéről és tevékenységéről lásd PÉTERFY SÁNDOR: Francke Hermann Ágost. Bp. 1903. — D. G. KRAMER: A. H. Francke und Seine Stiftungen in Halle; A. H. Franckes pädagogische Schriften. Herausgegeben von D. G. KRAMER. II. Ausgabe. Langensalze 1885.

²² E. SELBMANN id. tan. S. 67.

²³ FRISCHL: Geschichte des Pietismus. Bonn, 1880—86. c. művében a pietizmus eredetét a középkori szerzetesi aszkézisre és clairvauxi Bernát miszticizmusára vezeti vissza.

A misztika jelentőségéről, illetve ennek szerepéről FRANCKE életében lásd: HANS AHRBECK: id. tan. ... S. 77—82.

öntudat morális kötelezettsége erősebbnek bizonyul a misztikus, világtól menekülő hangulatnál, amely természetes reakciója a korrumpált egyházi ideológiának. Ebből a magatartásból kristályosodott ki a pietizmus történelmi-társadalmi szerepe: a háborúban elszegényedett, társadalmilag és morálisan tönkrement — államhatalomtól és egyháztól egyaránt elnyomított — német nép segítése. A pietizmus kétségtelenül áldozatul esett volna a benne meglévő misztikus, quietisztikus tendenciának, ha az idő és a szükség nem követelte volna meg parancsolóan az aktivitást. A mozgalomnak maradandó érdeme éppen az, hogy a feladatok felé fordult. Szétrepeszti az egyházi dogmák bilincseit és az emberi jogok szószólójaként lép fel az elnyomott német nép nevében. A pietisták ún. konventikulumokat hoznak létre (privát-összejövetelek), ezeknek jelentősége azonban túlmegy az egyházi hierarchia elleni lázadáson, bátor, forradalmi tett a harmadik rend felszabadítására az egyházban. Vallásilag a *collegium pietatis* visszatérést jelent a lutheri egyetemes papság elvéhez, harcot az egyházi hierarchia ellen, és az akkori társadalom viszonyai között jelenti az egyházzal szorosan összekapcsolódott államszervezettel szembeni ellenállási mozgalom szerveződését. A pietisták a hasonló érzelműeket és gondolkodásúakat az önkéntesség, szabadság és egyenlőség alapján egyesítik a konventikulumokban. Elképzelésük szerint ebben az új vallásos szervezetben nem lennének többé társadalmi különbségek szegény és gazdag, úr és szolga, reformált és lutheránus között. Semmi dogma és lelkiismereti kényszer, semmi uralomra és gazdagságra való törekvés, „allein eine hertzliche und brüderliche Zusammensetzung aller rechtschaffenen Christen” (egyedül a szívbeli és testvéri egyesülése valamennyi igaz kereszténynek...) ²⁴ Nem vitás, hogy a pietisták tulajdonképpeni szándéka csupán egy kereszténydemokratikus életrendre korlátozódott, ez következik a mozgalom quietista tendenciájából is; amely gátat vetett annak, hogy a mozgalom aktív politikai programmá terebélyesedjék; mégis szükségképpen állást kellett foglalniok az aktuális politikai, gazdasági és társadalmi kérdésekben. A konventikulumok vallásos demokratizmusa eljut a cézareopápiszmus és az állami abszolutizmus, valamint az ezeket megalapozó és szankcionáló ideológia kritikájához. SPENER állandóan követeli a harmadik rend parlamentáris közreműködését a törvényhozásban és kormányzásban, mivel ez megakadályozná a hatalommal való visszaélést. Csak így jöhetne létre az az állapot... „wo aufs wenigste immer einer den anderen zurücker hält, dass er sich seiner Macht nicht zu viel missbrauche” (ahol legalább az egyik a másikat visszatartja, nehogy hatalmával visszaéljen...). ²⁵ Állandóan hangsúlyozza, hogy nem az alattvalók vannak az uralkodó végett, hanem az uralkodó az alattvalóért. „Die Regenten und Herren müssen wissen, dass es ihnen nicht freisteht, von ihren Untertanen so viel zu erpressen; was sie wollen, sondern nur so viel, als die Notwendigkeit der Regierung und des gemeinen Besten in Kriegs und Friedenszeiten mit sich bringt.” (Az uralkodóknak és uraknak tudniok kell, hogy nem áll szabadságukban alattvalóiktól annyit kipréselni, amennyit akarnak, hanem csak annyit, amennyit a kormányzásnak és a közhasznúnak szükséglete háború és

²⁴ SPENER: Letzte Theologische Bedencken, 1726. Cap. 6. S. 199. Idézi Selbmann id. tan. S. 69.

²⁵ SPENER: Letzte Theolog. Bedencken. Cap. 2. S. 548. Idézi: Selbmann id. tan. S. 64.

békeidőben magával hoz.)²⁶ Ennél tovább azonban a pietizmus nem is megy, az államrenden javítani kíván, de nem akarja azt megdönteni. A vallási konventikulum számára a felsőbbség végső fokon minden hibája ellenére is sértetetlennek tűnik, és így aktív ellenálláshoz a pietizmus sohasem jut el. Mészemenően alkalmazkodik a társadalmi adottságokhoz, de az egyház képviselői számára még így is veszélyt jelent. A pietistákat előszeretettel denúciálták a kormányzatnál: a leipzig-i CARPZOV professzor azzal vádolja FRANCKET és társait, hogy polgárokkal, iparos emberekkel és a nép alsó rétegeiből való mindenféle elemekkel jönnek össze.²⁷ A wittenbergi egyetem megvádolja SPENERT, hogy a harmadik rendet felkelésre izgatja a felsőbbség ellen, hogy magántulajdon helyett vagyonszövetséget akar bevezetni.

Az új mozgalom ellen hamarosan megindul az üldözés: újrakeresztelőknek, münzeristáknak nevezik őket,²⁸ bizonyos vonatkozásban nem is ok nélkül. Az újrakeresztelő tanokat elnyomták ugyan, de ezek nem tűntek el, és ha a pietizmusból alapjában hiányzik is a radikális politikai és társadalmi törekvésekre való hajlam, amely pl. a hozzá közelálló puritanizmusban határozottan megnyilvánul, az abszolút államgépezet egyházi struktúrájára mégis forradalmároként hatottak. Egy 1692-ben nyilvánosságra hozott ediktumban a braunschweigi herceg hivatala megállapítja, hogy mindenféle, részben új, részben azonban régi, THOMAS MÜNZERTŐL és társaitól származó, ismét feltámasztott káros tanítások törtek elő, miáltal az evangélium tisztasága beszennyeződött, az egyszerű keresztény hívek megzavarodtak, és így a *status ecclesiasticus és politicus* veszélybe került.²⁹ A felsőbbségtől kiadott ediktumok sokasodtak és a pietisták üldözése, mint egykor a keresztelőké, óriási méreteket öltött. A pietisták helyzetét azonban megkönnyítette Németország politikai szétszakitottsága, valamint az ott dúló belső protestáns ellentétek. Az általános politikai konstellációnak köszönhető a pietizmus, hogy sikerült elkerülnie azt a sorsot, amelyet a jezsuita inkvizíció a lényegében rokon janzenizmusnak juttatott, és amelyet a pietizmusnak is szánt a hierarchikus apparátus. A westfáliai béke következtében a tartományi fejedelmek a korábinál nagyobb önállóságra tettek szert, és többségükben csak oly mértékben szenteltek figyelmet az egyháznak, amennyire ezt az ország gazdasági és társadalmi érdekei megengedték. Az egyes fejedelemségek így a pietista mozgalom menedékhelyei lesznek, mivel az elnéptelenedett és elszegényedett országok számára az iparhoz, földműveléshez, kereskedéshez értő pietisták befogadása sok haszonnal járt. Az üldözés mindenesetre nem gátolta meg a mozgalom gyors terjedését. A pietisták támogatásában Poroszország jár az élen, és a pietizmus Brandenburg—Poroszország református fejedelmében, illetve királyában találta meg leghatalmasabb védelmezőjét, a hallei egyetemen pedig azt a helyet, ahonnan győzelmi hadjáratát megindíhatta. A porosz udvar igen barátságos a pietistákkal, különböző állami kedvezményeket és ezekkel járó társadalmi pozíciókat biztosít számukra, és így az állam és a pietizmus közt igen szoros kapcsolat jön létre, lényegében ugyanolyan kapcsolat, mint amelyet a pietizmus korábban az ortodoxiánál olyan élesen gáncolt.

²⁶ Idézi SELBMANN id. tan. S. 64.

²⁷ Vö. E. SELBMANN id. tan. S. 64—65.

²⁸ A pietizmusnak ilyen jellegű gyökerére Ritschl is utal idézett művében, de a szerzetesi mellett másodlagos jelentőséggel.

²⁹ EUGEN SACHS: Ursprung und Wesen des Pietismus. Wiesbaden 1884. S. 348. Idézi: Selbmann id. tan. S. 65.

FRANCKE határozott, uralkodni vágyó és tudó, racionálisan mérlegelő, nagyszerű szervezőképességű, a királyi kegyvel élni és azt kihasználni tudó férfi. Egy kortárs írja róla: „Als Spener Oberhofprediger in Dresden war, hing er an sich einen Magistrum welcher capabel gewesen wäre einen Generalem Jesuitarum abzugeben. Und erinnere ich mich, was einstmal ein verständigiger Mann sagte, alle Jesuiten im Papstum wären Bärenheuter gegen ihn. Das war A. H. Francke”. (Amikor Spener Drezdában udvari főprédikátor volt, egy magistert fűzött magához, aki felért egy jezsuita generálissal. És emlékszem arra, amit egyszer egy okos ember mondott: a pápaság valamennyi jezsuitája naplopó hozzá képest. Ez volt A. H. Francke.)³⁰ Ha az összehasonlítás kétesértékű dicséretet fejez is ki, mindenesetre tény, hogy FRANCKE személyében a pietizmus aktív, a szociális állapotokat befolyásolni akaró törekvése mintegy testet öltött. FRANCKENÁL megtalálhatók ugyan a pietizmus misztikus elemei is élményvonalón³¹ és irodalmi téren egyaránt,³² de a misztikus, vallásos elemek nem csökkentik, sőt bizonyos mértékben erősítik FRANCKE tettekézségét, segíteni akarását. Aktivitásában a misztikán kívül kétségkívül segítik bizonyos kálvinista befolyások is; jól ismeri az angol és holland puritánus-szellemű műveket, de mindezek a hatások, elemek FRANCKE és a németországi pietizmus tevékenységében Németország sajátos társadalmi viszonyainak megfelelően az európai fejlődéstől eltérő jelleget mutatnak. FRANCKE tevékenysége és általában a pietizmus — akárcsak a vele sok tekintetben rokon puritanizmus és kálvinizmus — kétségkívül a kor gazdasági viszonyainak bázisán a kapitalista gondolkodás kialakulását segíti elő, de olyan időben, amikor a német polgárságot sokkal inkább jellemezte a henyélés és pazarlás, mint a szerzésvágy *par excellence* kapitalista tulajdonsága. A pietizmus — bár nem tartalmazott egységes gazdasági és társadalmi felfogást — a társadalmi kérdéseket általában altruista módon motiválta. „Wir sollen alles... ansehen wie ein durchreisender der seine nothdurft braucht, aber keinen grossen genuss verlangt”. (Mindent úgy tekintsünk, mint az átutazó, akinek szükségletei vannak, de nem kíván nagy élvezetet...) ³³ A spekuláció, amely a feltörekvő kapitalizmus idején hamarosan óriási méreteket ölt, a csalás nincs megengedve. A kereskedő megkapja az utasítást, áralkulációját úgy csinálja meg, ahogyan akkor szeretné, ha ő lenne a vevő; ügyeljen, ... „dass keiner seinen nutzen mit des andern Schaden suche” (hogy senki hasznát ne keresse mások kárán). ³⁴ De, mint látható, a pietizmus nem utasítja el, nem támadja a fejlődő kapitalizmust, mint ahogy nem támadja a tartományi fejedelmek egyre inkább abszolutisztikus uralmát, a rendi tagozódást sem, legfeljebb mérsékelni akarja a túlkapásokat. Éppen ezért igen jellemzőek AHRBECK szavai: „Es ist für die besondere Situation Deutschlands bezeichnend, dass hier nicht wie in Holland und in England eine bürgerliche Revolution entstand, sondern ein Mann wie Francke sich loyal den Bedürfnissen des merkantilistischen Polizeistaates anpasste, Francke der auch zwischen Puritaner und Luthertum die richtige „Mittelstrasse” ging”. (Németország különleges helyzetére jellemző, hogy itt nem keletkezett mint Hollan-

³⁰ Idézi RITSCHL id. művében egy 1734-ből származó anonym írásból. S. 282.

³¹ „Lünenburgi megtérése” 24 éves korában.

³² Lefordítja a quietista MOLINOS Guida Spirituale-ját latinra; nagy tisztelője a protestáns misztikus írónak, JOH. ARNDTnak.

³³ SPENER: Letzte Theol. Bedencken, T. 2. S. 114.

³⁴ SPENER: Evangel. Lebenspflichten, T. 2. S. 155.

diában és Angliában polgári forradalom, hanem egy ember, mint Francke lojálisan alkalmazkodott a merkantilista rendőrállam szükségleteihez, Francke, aki a puritanizmus és lutherizmus között is az igazi „középúton” járt.)³⁵ FRANCKE a békés reformok embere, nem forradalmár, az emberiségen neveléssel kíván segíteni. A szegényekről való gondoskodásban, valamint az oktatásban és nevelésben látja a fennálló szociális állapotok közvetlen befolyásolási lehetőségét. Bár mindennek, amit FRANCKE és a pietizmus tesz, keresztény motivációja van, többletként jelentkezik náluk elméleti és gyakorlati téren egyaránt a racionalizmus és a humanitás. Ebben az értelemben érthető meg a FRANCKE-féle intézmények alapítása és ezek nagy hatása. FRANCKE írja: „Ich hatte es meines theils für besser gehalten mit dem Samariter mich meines Nächsten anzunehmen, als mit dem Priester und Leviten in der Speculation vorbei zu gehen”. (A magam részéről jobbnak tartottam, hogy a szamaritánussal pártfogásomba vegyem felebarátomat, mint hogy a pappal és a levitával elmélkedés közben elmenjek mellette.)³⁶ Pedagógiájában primér tényező az a tudat, hogy a nép lustaságának és erkölcsi süllyedésének gyökere tudatlanságában és „neveletlenségében” van. Míg a humanista latin iskola az egyetemi tanulmányokra előkészítő tudományos képzést szolgálja, és csak a népszerű kis százalékára terjedt ki, a pietizmus átlépi ezt a műveltségi eszményt, és ennek helyére a személyiség és a jellem nevelését állítja. Már a franckei létesítmények (*Frankische Stiftungen*) alapító motívuma: „Zur Erziehung der Jugend und zur Verpflegung der Armen” (Az ifjúság nevelésére és a szegények gondozására) elárulja, hogy itt haladó nevelési célról van szó, ugyanakkor FRANCKE a *non scholae sed vitae* elvet is érvényesíteni akarja, praktikus, hivatásukban tevékeny embereket akar képezni, amilyeneket az idő követel és akik az életben megállják a helyüket. Szembehelyezkedve a latin iskolák formalizmusával és arisztokratizmusával, az a véleménye, hogy mindenkinek meg kell szereznie az életben szükséges ismereteket és készségeket.

FRANCKE 1692-ben nemcsak mint az újra alapított hallei egyetem professzora, hanem egyszersmind, mint a szomszédos Glaucha község lelkipásztorja jött Halleba. Legelőször a koldus gyermekeket szánta meg, szobájába gyűjtötte őket, és egy szegény diákot fogadott melléjük tanítónak. Ez volt az ingyenes iskola, az ún. Armenschule, a későbbi sokféle tanintézet közt a legelső.³⁷ Később tandíjas népiskolát is nyit polgári gyermekek számára, majd királyi paedagogiumot (vagyonos nemes ifjak középiskolája) bentlakással, továbbá latin gymnasiumot közönséges sorsuak részére szintén konviktussal. A Francke-intézmények körébe tartozott még a gynaeceum és a teológiai hallgatók számára seminarium praeceptorum „szabad asztallal”.

Bentlakásos árvaházat létesít, az árvaházzal kapcsolatban pedig egyéb emberbaráti intézményeket. 1698 óta külön gyógyszerterát rendezett be. Volt az intézetnek kórháza, magános nők számára pedig alapítványok segítségével otthont teremtett. Könyvkereskedés és nyomda is működött az intézménnyel kapcsolatban, amelyből az árvaháznak volt jövedelme.

Mint látjuk, FRANCKE rendszerében minden rendnek megvan a maga művelődési intézménye; iskolarendszere a rendi és hivatásbeli nevelés világá-

³⁵ HANS AHRBECK: id. tan. S. 82.

³⁶ FRANCKE: Segensvolle Fusstapfen. 1709. III. Ausgabe. Kap. 3. 11. S. 90—91.

³⁷ FRANCKE iskolarendszerét magyar vonatkozásban legrészletesebben PAYR SÁNDOR: A pietizmus pedagógiája c. művében ismerteti.

ban gyökerezik, azaz az intézmények, iskolafajok a kornak megfelelően osztályok szerint tagolódnak, mégis mivel minden rendszámára teremt iskolát, és egyenlő gondot fordít minden rend gyermekeinek nevelésére, egyetérthetünk SZENTIVÁNYI megfogalmazásával: „Bizonyos értelemben ki is nő a rendi nevelés eszmeköréből.”³⁸ Demokratikus értelemben vett nivelláló törekvés mutatkozik meg abban is, hogy az intézmények között a rendi elkülönülés ellenére is volt kapcsolat, mert a szorgalmuk által kitűnt árvagyermeket — a többiektől eltérően — nem kézműiparra adták, hanem a latin iskolába, onnan pedig az egyetemre kerültek. Az egyetem viszont a paedagogium célja is volt, ahol nemesek, polgári és egyéb származásúak ily módon együtt tanultak.

A pietizmus demokratikus tendenciájával magyarázható FRANCKE gondoskodása a nőnevelésről is, amely minden rétegre kiterjedt, és nyilván nem véletlenség, hogy a pietista — felvilágosodott Halleban ment végbe az első női doktorrá avatás, ami 150 éven át — a bekövetkező reakció miatt — az egyetlen maradt.³⁹

Pedagógiájának vezérmotívuma: „auf die Ehre Gottes und den allgemeinen Nutzen” (Isten dicsőségére és a közhaszonra) utal arra, hogy FRANCKE rendszerében elsődleges a nevelés, de ugyanakkor ez a vezérmotívum adja meg FRANCKE pedagógiájának jellegzetesen szociális kicsengését is.

Rendszeres neveléstana, melyben összefüggő előadásban szól a nevelésről csak egy van: „Kurzer und einfältiger Unterricht, wie die Kinder zur wahren Gottseligkeit und christlichen Klugheit anzuführen sind” (Rövid és egyszerű oktatás, hogyan kell a gyermekeket igaz vallásosságra és keresztényi okosságra nevelni).⁴⁰ Neveléssel kapcsolatos gondolatait⁴¹ teljes mértékben áthatja a vallásos szemlélet. Az eredendő bűnt senki sem kerülheti el, de a további bűnököt meg lehet akadályozni. Ez azonban az őrzés pedagógiáját követeli meg, hogy a felnövekvő ne essék áldozatul a csábításnak, amely a mindennapi életből adódik. Tánc, kártyajáték és általában minden olyan időtöltés, ami nem hasznos, az érzéki bűnöknek kedvez. A világot meg kell tisztítani ettől a méregtől, és át kell itatni a polgári erények szellemével; ezek: igazságszeretet, engedelmesség és szorgalom. Az erények kialakításában a legfontosabb módszerek a tanító példája, bibliai és irodalmi példák, erkölcsi intelmek, ellenőrzés, megfelelő büntetések; szülőknél való érdeklődés, önvizsgálat, állandó imádság és a közösségben folytatott állandó erénygyakorlat. Mint a nevelés ideális szervezeti formáját FRANCKE az internátusi nevelést ajánlja, ahol a növendék mintegy kiválik a romlott világból és állandó felügyelet alatt áll. FRANCKE a nevelők figyelmébe ajánlja ugyanakkor a túlzásoktól való tartózkodást. Legfontosabb az akarat nevelése, akarat és értelem

³⁸ SZENTIVÁNYI B. id. tan. 12. o.

³⁹ LOTTE KNABE: Die erste Promotion einer Frau in Deutschland zum Dr. med. an der Universität Halle, 1754. 450 Jahre... Band. II. S. 109—123.

⁴⁰ Ugyanezt a művet két beszélgetés alakjában átdolgozva, de legtöbb helyen szó szerinti hűséggel WIRTH AMBROSIVUS nürnbergi lelkész is kiadta (Halle 1705.) a szerző engedélyével.

⁴¹ Általános pedagógiai elveket közöl: Von der Erziehung der Jugend c. értekezésében is, melyet előszónak írt FÉNELON: Sur l'éducation des filles c. művének német fordítása elé (közli Karl RICHTER: Pädagogische Bibliothek. A. H. Franckes Schriften über Erziehung und Unterricht, Leipzig). Ígen becsesek FRANCKENAK iskolai szabályzatai és értesítői, melyekből nevelési elveit és iskolai rendszerét közelebbről is megismerhetjük. Ezek „Ordnung und Lehrart...”, „Instruktionen” címek alatt szerepelnek. A fontosabbakat közli RICHTER idézett műve.

azonban együtt kell, hogy haladjanak. Az értelem... „muss heilsame Lehren fassen wann der Wille ohne Zwang folgen soll”. (Az értelemnek üdvös tanításokat kell kapnia, ha azt akarjuk, hogy az akarat kényszer nélkül engedelmeskedjék.) E két erő, főleg az akarat ápolásában áll a „cultura animi”.⁴² FRANCKE a játékot is hiábavalóságnak tartja, ellenben nagyon fontosnak véli a fegyelmet. Áldaná az Istent, ha a vesszőt teljesen mellőzni lehetne, de nagyobb vétség esetén a testi fenyítékre is rá van utalva a nevelő. A büntetésnél azonban kellő fokozatosságot kell tartani, és nem a legsúlyosabbat alkalmazni mindjárt, az első esetben. A gyermek érezze ki a büntetés módjából, hogy a tanító csak a bűnt gyűlöli.

A tanítás anyagát FRANCKE a közhaszon szerint választja meg. A közhasznára való törekvés megfelel a szent célnak, Isten dicsőítésének, az oktatás gyakorlatában ezért minden tanulmány végső célja Isten dicsőségének hirdetése, de a közhaszonra való törekvés megköveteli a tárgyi ismeretek terjesztését is.

A latin, amely még mindig a nemzetközi tudományosság nyelve, FRANCKE középiskoláiban is nagy súllyal szerepel, de az elemi iskolából száműzve van. A latin nyelvtanítás célja nem annyira a klasszikus kultúra, mint inkább a nyelv gyakorlati elsajátítása szóban és írásban. A görög és héber nyelvet a teológusképzés szempontja miatt tanítják. A francia nyelv oktatásában a beszédre fordítottak nagy gondot: a cél az volt, hogy a paedagógium tanulói a francia nyelvet — az előkelő társaság érintkezési nyelvét — úgy beszéljék, mint második anyanyelvüket. (A latin iskola tárgyai tanulmányi rendszere, tanítási módja ugyanaz, mint a paedagógiumé, csak a francia nyelv tanítása marad el.) — A német nyelv, amelynek ápolásán olyan paedagógusok fáradoztak, mint RATICHIVS és WEIGEL, és amely THOMASIVS befolyása alatt az egyetemen is helyet kapott, a paedagógiumban csak szerény helyet foglalt el „deutsche Oratorie” formájában. Félévig tanulták azzal a céllal, hogy a tanulók jól fogalmazott beszédeket tudjanak tartani, és szép leveleket tudjanak írni. Ha ez nem is túl sok, mégis előrelépést jelent, mivel bizonyos nemzeti és demokratikus tendencia nyilvánul meg benne a latin nyelv egyoldalú uralma ellen. Úttörő azonban az iskolaügy fejlődése szempontjából FRANCKE-nak az a kezdeményezése, hogy felvette az oktatásba nemcsak a matematikát, hanem az ún. reáliákat is, és ezzel a tudomány és a kor modern praktikus szükségleteinek felelt meg. Bár a matematikai, természettudományi anyag bevezetése az oktatásba nem volt eredeti gondolat — EVENIVS és REYHER Gothában és WEIGEL Jénában már sürgették a reáliák ápolását —, FRANCKE ezt széles területen realizálta. Véleménye szerint a köz számára hasznos embernek rendelkeznie kell elemi földrajzi, történelmi, asztronómiai és fizikai ismeretekkel. Ezért ezekből az ismeretekből már az alsó iskolákban is közöltek a pietisták egyet s más „recreatio”-ként, azaz FRANCKE a rendes leckeórákon kívül szorított helyet számukra. A tanulók ezeket az ismereteket pihenő óráikban, séták alkalmával mintegy játszva tanulták meg. A paedagógiumban is foglalkoztak matematikai-természettudományos és történelmi-földrajzi tanulmányokkal az ún. recreatiós órákon, később pedig beépítették ezeket a rendes órák keretébe. Az oktatás hatékonyságát fokozta az intéz-

⁴² FRANCKE: Kurzer und einfältiger Unterricht, wie die Kinder zur wahren Gottseligkeit und christlichen Klugheit anzuführen sind. Kap. II. u. III. S. 47—48. Közli: K. RICHTER id. mű.

ményhez tartozó botanikus kert, természetrajzi gyűjtemény, laboratórium. A fenti tanulmányoknak bevezetése, és főként a kézi tevékenység beépítése az iskolai munkába (esztergályozás, papírlemez munkák, üvegtörlés, gravírozás, rézmetszés), műhelyek és manufaktúrák látogatása felbecsülhetetlen érdeme a FRANCKE-féle pedagógiai rendszernek. FRANCKE fáradozásaiából indul ki a reáliskola ügye is.⁴³

A FRANCKE iskoláiban szereplő sokféle tárgy és foglalkozás kétségkívül bizonyos nehézséget jelentett, és bár FRANCKE vallja a *non multa sed multum* elvet, tehát elítéli a mindenből valamit, de felületesen adó műveltséget, — a sokféleség mégis veszélyt jelentett, mert az egyes tárgyra kurzusonként csak néhány hónap jutott. Bizonyára ezért tanácsolja gyakran útmutatásaiban a tanítóknak, hogy sommásan tanítsanak. Ezért játszanak nagy szerepet rendszerében a vázlatok, kivonatok, tabellák, kompendiumok, repertitóriumok, a tananyag rendszeres összefüggésben, rövid táblázatos vázlatokban való összeállításai.⁴⁴ Viszont ezt a kompendiumszerűséget próbálja áthidalni az ún. szakrendszerű oktatással, valamint az ún. katechizálással, azaz a teológiából a reáltárgyak tanítására átvitt és alkalmazott boncolgató, elemző, ismereteket a gyakorlatra vonatkozó kérdés művészetével. (A szakrendszerű oktatást FRANCKE a középiskolában honosította meg. Eszerint minden tanuló életkorra való tekintet nélkül ismeretei és tudása alapján a különböző tárgyakból különböző csoportba tartozott. A szakosztály-csoportok között első a prima volt — a legnehezebb —, a többi fokozatosan könnyebb. Ilyen beosztással az egyes tanuló számára mindegyik tantárgyból annak a szakosztálynak anyaga volt kijelölve, melyre őt tehetsége és szorgalma képesítette. Előfordulhatott tehát, hogy ugyanaz a tanuló, aki vallás-
tanból a prima anyagát végezte, számtanból csak a secunda vagy a tertia szakosztály növendékei közé tartozott. Ez a szakosztályrendszer megkönnyítette ugyan a tanítást azáltal, hogy egyenlő képzettségű tanulók tanultak együtt, és így gyorsan haladhattak előre, de éppen az egyoldalú, gyors haladás hátráltatta a szellemi erők harmonikus fejlődését, lehetetlenné tette a tantárgyak közötti szükséges kölcsönös vonatkozásokat, és egyébként is sok kedvezőtlen tünetet eredményezett, ezért később a hallei iskolában el is hagyták.)

FRANCKENAK a tanítóképzés terén is vannak érdemei. Mindeztől kezdve a népnevelés terén az egyik nagy hiba a képzett tanítók hiánya volt. TROTZENDORF és STURM óta mindenütt rá voltak utalva a rektorok arra, hogy az „öreg diákok” is segédkezzenek mellettük az oktatásban. FRANCKE egyetemi hallgatókat alkalmaz a tanításban és erre a célra a lelkészhallgatók javát válogatja ki. Ezek a praeceptorok részben az elemi, részben a középiskolában tanítottak. Előbbiek a praeceptorum seminarium, utóbbiak a seminarium selectum tagjai. A seminarium praeceptorum tagjai napi két órát tanítottak,

⁴³ CHR. SEMLER szintén tanított a hallei egyetemen, egy ideig FRANCKE iskoláiban inspektor is volt, majd hallei lelkész, aki már FRANCKE életében készítette el az árvaház birtokában levő asztronómiai modelleket. SEMLER még 1706-ban felvázolja egy reáliskola tervét és „non scholae sed vitae discimus” jelszóval meg is nyitotta Halleben 1739-ben. (SEMLER vezette be a „reáliskola” elnevezést a pedagógiába.) — J. HECKER szintén FRANCKE intézetéből került ki, 1746-ban alapította meg a második, nagyobb jelentőségre szert tett reáliskolát.

⁴⁴ Ezt a módszert alkalmazta később HAHN rector is Bergenben, aki a népiskolában rövid vázlatokat írt a táblára. Tőle vette át FELBIGER is, aki Ausztria népiskoláiban honosította meg.

ezek rendszeres elméleti szakoktatásban nem részesültek, főként a *docendo discimus* elvére voltak utalva. Ezt a hiányt azonban némileg pótolták FRANCKE didaktikai és módszertani utasításai, a leendő tanítóknak ezeket kellett tanulmányozniuk, és ezek alapján ellenőrizték egymás tanításait. A gyakorlati tanítóképzés további eszközei a rendszeres hospitálás és a hetenként tartott konferenciák voltak. A *seminarium praeceptorum selectum* már alaposabb szakképzést nyújtott. Tagjainak CELLARIUS^{44a} külön előadásokat tartott philológiából és a gimnáziumban szükséges egyéb tárgyakból. Ez a kurzus két évig tartott, és napi két óra részvételt jelentett. Ez idő alatt tanítanik nem kellett, de a két év előkészület után kötelesek voltak FRANCKE középiskoláiban három évre tanári állást vállalni. A változó tanítók mellett természetesen nehéz volt a tanítás egységének biztosítása. Ezt a nehézséget kívánta áthidalni FRANCKE a részletes utasításokkal, az osztályonként vezetett leckekönyvekkel, amelyekbe az elvégzett anyagot pontosan be kellett jegyezni, a tanulókról vezetett minősítési táblázatokkal, a gyakori hospitálásokkal és konferenciákkal.

FRANCKE és a pietisták iskolarendszerét vizsgálva lehetetlen észre nem vennünk, hogy a pietizmus sok vonatkozásban közel áll COMENIUS elveihez.⁴⁵ E helyen nem tárgyalhatjuk e kérdést részletesen. Itt csak röviden utalhatunk bizonyos összefüggésekre, illetve különbségekre. FRANCKE életében kétségtől mentesen jelentős szerepük van a góthai iskolában eltöltött éveknél (itt tanult 16 éves koráig) viszont COMENIUSnak a német nevelésre való befolyása éppen itt KEGYES ERNŐ országában és különösen Góthában a legszembetűnőbb. A herceg 1642. évi híres *Schulmethodus*ában⁴⁶ foglalt elvek — amelyben már a tankötelezettséget is kimondja — COMENIUS műveiből származnak. Ha FRANCKE nem is ismerte behatóbban COMENIUS írásait,⁴⁷ a góthai

^{44a} *Cellarius Kristóf* (1638—1707), hallei egyetemi tanár, tankönyveit több mint egy évszázadig nálunk is nagyon kedvelték nem pietista beállítottságú protestáns iskolákban is.

⁴⁵ Erre a kapcsolatra röviden utal MEDINSZKI: A nevelés története. Bp. 1951. 122. o.; BÉLA SZENTIVÁNYI: Die Herrnhuter Bewegung in der Slovaeki im 18. Jahrhundert. (Sonderausdruck aus Deutsch—Slawische Wechelseitigkeit in sieben Jahrhunderten; gesammelte Aufsätze Akademie-Verlag Berlin); valamivel részletesebben PAYE SÁNDOR id. m.; behatóbban BRIESE M. E.: Paed. Verwandtschaft zwischen Comenius und Francke nachgewiesen aus ihren Leben und Schriften, Leipzig, 1887.

⁴⁶ *Gothaer Schulmethodus*. Szerzője: Andreas REYHER a góthai gimnázium rectora. Quellen zur Geschichte der Erziehung. Volk und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin, 1959. S. 90—91.

⁴⁷ SCHERER: Die Paedagogik vor Pestalozzi, Leipzig. 1897. című művében, párhuzamot vonva a két nagy nevelő közt, azt állítja, hogy FRANCKE COMENIUS nevét sehol sem említi írásaiban. SCHULZE OTTO: Franckes Paedagogik című tanulmányában (Langensalza 1898) a reáltárgyakról szólva úgy nyilatkozik, hogy FRANCKE COMENIUS-tól függetlenül saját nézeteihez. Ellenben RICHTER KÁROLY melleleg említi, hogy FRANCKE a paedagogium tanítóinak COMENIUS Orbis Pietus című művét is ajánlotta tanulmányozásra, de az ide vonatkozó helyet nem idézi. A vonatkozó helyet megtaláltam, a következőképpen hangzik: „Sie besehen auch wohl grössere Officinen, Manufacturen und Anstalten, worin etwas Nützlichs zu observiren ist, weil ihnen solches im künftigen Leben vielfältig dienen kann.” — „Die Informatoren thun wohl, wenn sie vorher Comenii orbem pictum, Weigel's Abriss der Hauptstände und andere dergleichen Schriften nachschlagen, damit sie theils ihre Fragen darnach einrichten, theils den Scholaren selbst allerhand gute Nachricht geben, oder ihnen die lateinische Vocabula der vorkommende Sachen anzeigen können.” A. H. FRANCKE: Verbesserte Methode des Paedagogii Regii zu Glaucha vor Halle. Das dritte Kapitel: Von den Receptions-Übungen. Közli D. G. KRAMER: id. m.

PAYR véleménye szerint — aki az idézett művekre hivatkozik — az a tény, hogy FRANCKE csak egyszer említi COMENIUS nevét, lehet esetleges dolog. A valószínűség is

iskola közvetítésével a nagy pedagógus kétségkívül hatással volt rá, az említett *Schulmethodust* neveléstanában is idézi.⁴⁸

A népiskola alapvető jelentőségét éppoly nyomatékkal hangsúlyozza FRANCKE, mint COMENIUS, de — és ez alapvető különbség kettőjük közt — míg Comenius azt akarja, hogy ugyanazon egy iskolába járjon a szegény és gazdag, a nemes és a jobbágy gyermeke, FRANCKE az elemi és középiskolában a különböző sorsú és helyzetű növendékeket egymástól elválasztva nevelte és tanította, jóllehet a rendi elkülönülés bizonyos áthidalását biztosította. COMENIUS a mai iskolarendszernek vetette meg alapját, amikor a tanulókat életkoruk szerint sorolta osztályokba, és megszabta minden osztály anyagát. FRANCKE középiskolai módszere — mint láttuk — másként alakult. COMENIUS szabad teret enged a játéknak és az öröm hajlékává akarja tenni az iskolát, a pietisták a játék hiábavalóságáról akarják meggyőzni a lelkeket, világnézetük általában komorabb, mint COMENIUSÉ. Amit azonban COMENIUS az anyanyelvről, mint tanítási nyelvről mond, azt lényegében a pietistáknál is megtaláljuk. Kirekesztették a latin nyelvet a népiskolából, és a középiskola alsó osztályaiban is teret engednek az anyanyelvnek. Az idegen nyelvek grammatikáját német nyelven tanulták a növendékek, és az anyanyelvhez hasonlítva tárgyalták a többi nyelveket is. Ugyanakkor a pietizmus egyik fő jellemvonása a gyakorlatiasság, amely a reális tárgyak felkarolásában jut kifejezésre, a szemléltetés éppen olyan súllyal szerepel náluk, mint COMENIUSNÁL. A hallei iskolák gazdagon el voltak látva tanszerekkel és erre igen nagy gondot fordítottak. — FRANCKE iskolái abban is hasonlítottak COMENIUS iskoláihoz, hogy a klasszikus irodalom bizonyos mértékben háttérbe szorult. FRANCKE LUTHER szellemében úgy véli, hogy inkább a nyelveket kell tanítani, mint az irodalmat, mert a klasszikus írók pogány szelleme összeegyeztethetetlen a keresztény szellemmel. Általában COMENIUSNÁL is és a pietistáknál is lényeges világnézeti elemként szerepel a vallás.

FRANCKE az egész emberi életet, gondolkodást, érzést és akaratot hatalmas energiával megegyeszer a vallás aspektusába kényszerítette, de ez a valóságosság elég mozgékony és élő volt ahhoz, hogy társadalmilag aktív legyen, és nagyjában megfeleljen a kor tudományos szükségleteinek és igényeinek.

A pietizmus győzelmi hadjáratát elsősorban tanítóinak, katechétáinak köszönhetette. A hallei tanítók eljutnak egész Németországba, Svédországba, Dániába, Angliába, Hollandiába, Svájcba, Amerikába, Indiába, Görögországba, Olaszországba, Törökországba. Számos hallei tanultságú lelkész működik Magyarországon, Erdélyben, Moszkvában, Archangelszkben és a Volga mentén. Péter cár házi orvosa hallei pietista, a szibériai Tobolszkban hallei minta szerint pietista iskola keletkezik.⁴⁹ A hallei egyetem nagy hírnévre tesz szert, és számos külföldi hallgató keresi fel.⁵⁰ Francke nagyszerű szervező, aki nem ismer lehe-

amellet szól, hogy a tudós FRANCKE előtt egy európai híru nevelőnek neve és munkássága nem lehetett ismeretlen, annál is kevésbé, mert COMENIUS kézikönyveit ekkor már számos iskolában használták Németországban is.

⁴⁸ FRANCKE: Kurtzer und einfältiger Unterricht... S. 51. Közli: K. RICHTER. id. mű.

⁴⁹ Lásd E. SELBMANN id. tan. S. 73.

⁵⁰ A hallei egyetem külföldi hallgatóira nézve lásd: FRANZ ZIMMERMANN: Materialien zur Herkunft der Studenten der Universität Halle in der Zeit von 1616—1730. (450. Jahr... Band. II. S. 95—100.) Ebből kiderül, hogy legtöbb hallgató Magyarországból és Oroszországból jött, de nagy számban jöttek Dániából, Franciaországból, Svédországból, Svájcból, Angliából, sőt Görögországból, Hollandiából, Itáliából és Norvégiából is.

tetlent. A pietista eszmék terjesztésére céltudatosan törekszik, a mozgalom nevelő, felvilágosító hatását az egész világra, főleg Kelet felé kívánja kiterjeszteni. Az általa létrehívott *Collegium orientale* célja a keleti nyelvek elsajátításán és az ebben való magas kiképzésen túl — amint ezt FRANCKE FRIGYES VILMOS számára készített tervezetében írja — a következő: „wenn Gott zur Verherrlichung Seines Namens eine Thür des Worts im Orient öffnet, immer einige geschickte Leute parat sein, die man dachin senden könne” (ha Isten nevének dicsősítésére a szónak kapuját Keleten megnyitotta, mindig legyen készen néhány ügyes ember, akit oda lehessen küldeni.⁵¹ Ugyanitt vázolja fel a *Seminarium Nationum* tervét is, melyet a külföldi nemzetek számára tervezett. Ebben részben különböző távoli nemzetek gyermekei nevelkedtek volna, részben pedig tanítókat akart képezni idegen népek számára. Ha ez az intézmény, amelyet külön épületnek tervezett, nem is jött létre, tény, hogy a franckei intézményekben számos külföldi tanult. A fenti tervezetben számol be arról is, hogy néhány évvel ezelőtt két tatár fiú is tanult intézetében, az egyik ugyan meghalt, de a másik Moszkvában praceptor egy nyilvános iskolában.

FRANCKENEK ezek a tervei és elgondolásai odasorakoznak JOACH. BECHER, COMENIUS, SKYTTE és LEIBNIZ világjavító törekvései mellé. Különösen LEIBNIZ-nek az a gondolata érinti FRANCKET közlel, amely a más népekkel, főleg a Kelettel való kulturális és gazdasági kölcsönös kapcsolatok kiépítésére irányul. (Élete végéig dolgozik az 1705-ben létrehívott Keletindiai Misszió intézményén.) LEIBNIZ és FRANCKE missziós érdeklődésének előterében azonban nem merkantil érdekek állnak, sőt FRANCKENÁL is többről van szó, mint egyszerűen pietista térítő buzgalomról. A hallei missziós tervben világot átfogó, a népek barátságát és kulturális kapcsolatát elősegítő felvilágosodott tendencia nyilvánul meg. A feltörekvő felvilágosodás hangja csendül ki, amely a népek békéjére és megértésére törekszik. Egyébként is bizonyos vonások — a hasznos tudás hangsúlyozása, az egész közösségért való felelősségtudat fegyelme, az alacsonyabb néposztályok sorsával való törődés, gondoskodás a nevelés és oktatás jobb előmeneteléről — utalnak a pietizmusnak és a feltörekvő német felvilágosodásnak kapcsolatára. A pietizmus és a felvilágosodás kapcsolata, illetve későbbi ellentéte, érdekes példáját szolgáltatja annak a történelmi ténynek, sőt szükségességnek, hogy ugyanazon társadalmi és gazdasági helyzet hatása alatt keletkezett különböző szellemi áramlatok, amelyek kezdetben testvéreknek tűnnek, egy darabig együttthaladnak, majd szétválnak egymástól, és az ellenségeskedésig elidegenednek. Semmi kétség, a pietizmus és a német felvilágosodás ugyanazon korszak konkrét szükségleteiből született meg. Mindkettő lényegében a kapitalizmussal megerősödő polgárság igényeinek terméke, mindkettő — ha Németországot tartjuk szem előtt — reakció a harmadik rend részéről az egyházi ortodoxia ellen, és a nagy háború következtében a nép gazdasági, társadalmi és szellemi életében bekövetkezett nyomorúság ellen. Mindkettő a tömegek lelki és szellemi megújítására, a praktikus élet befolyásolására törekszik; az egyik a *praxis, pietatis*on keresztül, a másik az ész által irányított cselekvésen keresztül.

A szétválás a világnézeti alapok körül történik meg. CHR. THOMASIUS⁵² a felvilágosodás elején állva mélyebben gyökerezik az egyházban, mint a követ-

⁵¹ FRANCKE: „Was noch aufs künftige projectieret ist...” D. G. KRAMER id. mű. S. 450.

⁵² Vö. HANS FREYDANK: Chr. Thomasius, ein Erzieher der deutschen Jugend. (450. Jahr... Band. II. S. 3—25.)

kező tudós nemzedék, de már újat is hoz: elfogulatlan szemléletmódot a babonákkal szemben, mindent az egészséges emberi értelem szemszögéből vizsgálva. A hit az emberben, a *lumen naturale* hatalmasságába vetett bizalom lesz az a választóvonal, ahol a pietisták és a felvilágosodás hívei elválnak egymástól. A tudomány Isten dicsőségétől független, önértékű szemlélete idegen a keresztényi alázattal Isten felé forduló pietistáktól. Az ellentét már THOMASIUS és FRANCKE kapcsolatában jelentkezik (Leipzigben még THOMASIUS lép fel az üldözött FRANCKE védelmében, és mindkettőjüket mint „forradalmárokat” számúzik), mégjobban kiéleződik, amikor THOMASIUS mellett Halleban a felvilágosodás legjelentősebb képviselőjeként CHR. WOLFF lép fel. 1706-ban hívják meg Halleba a matematika professzoraként, de lassanként — és ez jellemző az akkori tudomány differenciálatlanságára — kiterjesztette előadásait és írói tevékenységét a filozófiai fakultás valamennyi diszciplinájára.⁵³ Előadásainak THOMASIUS példáját követve a német nyelvet használja, ezért előadásainak óriási visszhangja van. Ehhez járul még módszere is: hallgatóival nem kész gondolati eredményeket közöl, hanem lépésről lépésre vezeti őket a gondolkodásban, „mintha ő maga sem tudná”. Még a teológiai tanulóktól is megkívánta, hogy ne vak hittel forduljanak tanítóikhoz, aminek aztán az lett az eredménye, hogy a teológus urak panaszkodtak, amikor néhány tanuló jobb magyarázatot és bizonyítást kért tőlük.⁵⁴ Az ortodox vagy pietisztikusan vallásos alap így lassan leépül, és helyébe egy racionális filozófia kerül. A filozófia WOLFF számára *scientia felicitatis*, az emberi nem boldogságát elősegíteni hivatott tudomány, amint ez célja valamennyi felvilágosodott filozófiának. Értelem és értelmes akarat a cél elérésének eszközei; ebből adódik etikai mondanivalója: tedd amit az általános jólét követel; cselekedj úgy, hogy embertársaid tökéletesebbek legyenek. Etikája jelentősebb lett azáltal is, hogy felfedezte a német nyilvánosság számára az ókinai filozófiát. Ez az előretörés a „pogányságba”, egy egyházilag jóvá nem hagyott előkeresztény kultúrába, óriási merészségnek számított. Az „alter Sineser” (KONFUCIUS) értékelése volt az a kérdés, amely a vele akkor már sok tekintetben szembenálló pietistákat végleg ellene ingerelte. A „Rede von der Sittenlehre der Sineser” (Beszéd a kínaiak erkölcsstanáról) lesz az oka Halleból való elűzetésének. Egy intrika során, amelyben a hallei pietisták is részt vettek, bebeszélték a királynak, hogy a WOLFF-féle filozófia a determinizmust hirdeti, ami azt jelenti, hogy egyetlen dezertáns katonát sem szabad megbüntetni, mert számára a dezertálást Isten eleve elrendelte. WOLFF-nak akasztás térhe mellett 1723-ban 48 órán belül királyi parancsra el kellett Hallet hagynia. Bár később visszatér Halleba, Halle már nem lesz többé a német felvilágosodás középpontja.

Kétségtelen, hogy WOLFF az „alter Sineser” értékelésével a szekularizációhoz járult hozzá, ahhoz a felvilágosodott törekvéshez, amely a világnézetet egyházatlanítani akarta; méginkább tette ezt matematikai és fizikai munkásságával és módszerével. Matematikai gondolkodási módszerei, szillogizmusai, az általa különleges mértékben kiképzett következtetési művészet lehetővé

⁵³ Vö. HANS AHRBECK: Christian Wolffs Bedeutung für die Reform des akademischen Unterrichts (450. Jahr... Band. II. S. 41—67.; GEORG MENDE: Die Universität Halle als Zentrum der deutschen Aufklärung uo. S. 1—11.; GÜNTHER MÜHLFORDT: Chr. Wolff ein Bahnbrecher der Aufklärung uo. S. 31—39.

⁵⁴ CHR. WOLFFS eigene Lebensbeschreibung, hersg. mit einer Abhandlung über W. von H. WUTKE, Leipzig, 1841. S. 66. Idézik H. AHRBECK és G. MENDE id. tanulmányaikban.

tette, hogy a filozófia sok miszticizmustól megszabaduljon. Tanításaiban jelentkeznek ugyan a filozófiai és természettudományos materializmus nyomai, ennek ellenére WOLFF tudatos filozófiai idealista és metafizikus; hűségese „Fürstendiener”, és a nemességgel szemben is alázatos. Jellemző Németország társadalmi és ideológiai visszamaradottságára, hogy egy végső fokon mérsékelten haladó tanítási rendszer, mint WOLFFé ilyen keserű ellenállásba ütközött, és a lutheránusok: ortodoxok és pietisták, hogy a katolikusokról ne is beszéljünk, egyöntetűen istenkáromlónak, istentagadónak csúfolják.⁵⁵ Az idő gyors előrehaladását bizonyítja, hogy ugyanaz a WOLFF, aki a XVIII. század 20-as éveiben mint a haladás bátor előharcosa áll előttünk, szemben a pietistákkal, akik a maguk részéről nem sokkal előbb a lutheri ortodoxiával szemben objektíven haladóan hatottak, állást foglal vele matematikai-természettudományosan szembenálló newtonistákkal, a kiváló matematikussal, EULERRal és a szabadgondolkodó materialistákkal szemben.

Mindez nem változtat azon a tényen, hogy a felvilágosodás és a pietizmus harcából a felvilágosodás került ki győztesen.

A pietizmus nem töltötte be azt a történelmi szerepet, amelyre pedig a legegésőbb időszerű kérdésekkel kapcsolatos álláspontja alkalmassá tette volna. Amikor a pietizmus, miután szellemi hatalom lett, alávetette magát annak a rendszernek, amely ellen valamikor protestált, a régi társadalmi rendszert restaurálta és stabilizálta. Ezzel saját célkitűzéseinek mondott ellent, végső fokon pedig a fejlődés menetét gátolta, amely az emancipálódó polgárság feszítőerejével a francia forradalom felé tendált.

Az alsóbb körökből való emberek, akik Erfurtban a Leipzigtől elűzött fiatal FRANCKE köré sereglettek, a suszterek, pékek, parasztasszonyok, parasztok, szabók, gombkészítők — akik a pietizmus annaleseiben meg vannak nevezve és akik a konvëntikumokban szabad levegőt, szociális megértést, az önkény elől való menekülést és végül társadalmi viszonyaik megjavulását remélték — csalódottan voltak kénytelenek elfordulni. A pietisták pedig konzekvensen azonosították magukat a fennálló társadalmi renddel, hogy az államhatalommal békében élhessenek. Ahogy a pietizmus társadalmi vonatkozásban elidegenedett a mindennapi emberek mindennapi problémáitól, a valódi élettől, és egyre elutasítóbb lett az élet örömeivel szemben, úgy válik az iskola is egyre ridegebbé, sivárabbá. És bár kétségtelen, hogy a pietisták rendkívül szigorú erkölcsi magatartása mögött a társadalmi felelősségtudat, a munka és hivatás aszketikus értékelése rejlik, mégis mindjobban előtérbe kerülnek a pietizmusban meglévő misztikus elemek, és a pietizmus nemsokára egyike lesz azoknak a tényezőknél, amelyek a racionalizmus terjedését és ezzel együtt a felvilágosodás kibontakozását gátolták.

Bár az erkölcsi szigor, a vallásos áhitat FRANCKE működése idején is meghatározó elv, a pietizmus akkori társadalmi szerepe haladónak mondható. A vallásos nevelésnek túlhajtása, miszticizmus jellemzi már viszont a GRÓF ZINZENDORF által alapított herrnhuti közösség pedagógiai tevékenységét,⁵⁶

⁵⁵ Vö. GÜNTHER MÜHLPFORDT id. tan. S. 31—38.

⁵⁶ Vö. BÉLA SZENTIVÁNYI: id. m.

A herrnhuti mozgalom túlzásaira utal PAYR Sándor id. művében, ahol LEYRITZ herrnhuti püspök „Betrachtung über die christliche Erziehung” című művét idézi, aki egyenesen azt óhajtja, hogy a csecsemő első képzeinek és eszméinek is Jézus Krisztus legyen a forrása és tárgya. A gyermek, ha rajzol, csak szent tárgyakat, bárányt, pástört rajzoljon, ha fűzfásipót készít, azon kórusdalokat sipolgasson.

később pedig FRANCKE, majd veje FREYLINGHAUSEN halála után magából Halleből is kihal ezeknek józan szelleme. Ez a hanyatlás már FRANCKE fiának, Gotthilf Ágostonnak idején bekövetkezett. A forma válik lényegessé a tartalom rovására, a szigorú erkölcsi nevelés helyébe a kolostori nevelés lép. Ima, éneklés, prédikáció helyettesíti a hasznos és racionalista ismereteket. Az őszinteség helyét kétszínűség és álszenteskedés foglalja el.

ENGELS írja: „Hogy egy gyermek többé-kevésbé tönkremegy, az egyetlen pietista lelket sem juttat a pokolba, különösen, ha az illető minden vasárnap kétszer templomba megy. . . A gyárosok közül a pietisták bánnak legrosszabbul a munkásaikkal, és bérüket minden lehetséges módon csökkentik. Ezt azzal indokolják, hogy nem adnak nekik alkalmat az ivásra. . .”

„Olyan vidékeken, amelyet a pietizmus annyira betölt, magától értetődik, hogy az mindenre kiterjed, az életre minden vonatkozásban rányomja bélyegét, és tönkre is teszi azt. A legnagyobb hatást a pietizmus az oktatásügyre, különösen pedig a népiskolára gyakorolja. Egyrészüket teljesen a kezében tartja. Ezek az egyházi iskolák, ilyen minden községben egy van. A többi népiskolák amelyekre a polgári hatóságoknak jelentős befolyásuk van, már szabadabbak, de még mindig az egyházi iskolának felügyelete alatt állnak. A miszticizmus hatásai kézenfekvőek. Az egyházi iskolákban ma is, akárcsak egykor a megboldogult Karl Theodor fejedelem idején, az olvasáson-íráson és számoláson kívül csak a katekizmust sulykolták be a tanulóknak.”⁵⁷

Ez azonban már a pietizmus hanyatló szakasza. BÉL MÁTYÁS és utódai sajátos hazai körülmények következtében a mozgalomnak ezzel a hanyatló szakaszával már nincsenek kapcsolatban. BÉL és utódai pietisták, de nem annak a rideg pietizmusnak hívei, amely — mint láttuk — a mozgalom későbbi szakaszában megnyilvánult, hanem annak a pietizmusnak, amelyet józan praktikus pietizmusnak nevezhetünk, és amelynek célja volt az embert vallásossá, de egyszersmind jobba, erkölcsösebbé tenni; az anyagi és szellemi nyomort enyhíteni, a tudományosságot, a közművelődést terjeszteni. BÉL tevékenysége a pietizmus legszebb pillanatát tükrözi, azt az időszakot, amikor a pietizmus még együtthalad a feltörekvő felvilágosodással, amikor a közös javítani, segíteni akarás fűzi egymáshoz a két mozgalmat. Amikor egy szabadgondolkodó, THOMASIUS száll síkra FRANCKE ügyének és személyének védelmében, és amikor FRANCKE és WOLFF viszálya még nem szimbolizálja a pietizmus elfajulását, megmerevedését, gátlátalan rigorizmusát és a két mozgalom végső szakadását.

Иштванне Шипош:

СТРЕМЛЕНИЕ МАТИАСА БЕЛ К ВВЕДЕНИЮ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ РЕФОРМ (ЧАСТЬ I)

Резюме

Матиас Бел был значительным ученым и педагогом первой половины XVIII-го века. Его деятельность была общеизвестна во многих странах Европы. Автор взялся оценить проектированные им, педагогические реформы. В первой половине своего сочи-

⁵⁷ Adalékok MARX és ENGELS pedagógiai vonatkozású írásaihoz. Összeállította és német eredetiből fordította VÁG OTTÓ. Levelek Wuppertalból. 1839. Pedagógiai Szemle, 1957. 2. 58. o.

нения, она знакомит с условиями воспитания Матиаса Бел. Особенно подробно она показывает влияние пиетистов и работавшего в Халле А. Х. Франка. Автор устанавливает, что Матиас Бел и его последователи, жившие в своеобразных венгерских условиях, были связаны с прогрессивной частью пиетистского движения.

Mrs. Stephen Sáros

MATTHIAS BÉL'S PEDAGOGICAL REFORM ENDEAVOURS

Matthias BéL is a scholar and pedagogue of distinction in Hungary in the first half of the 18th century. His activity was wellknown in many a country of Europe. The author engaged himself to appreciate BéL's pedagogical reform endeavours. In the first part of his study published here he is making known the circumstances of *M. BéL's* being educated. He is treating at special length the influence exercised on him by the Pietists and A. H. Francke working at Halle. He is pointing out that *M. BéL* and his successors were in connection with the progressive phase of the pietist movement in the specific Hungarian circumstances.